

CUMHURİYET DÖNEMİNE KADAR PALU EĞİTİM KURUMLARI*

Palu Educational Institutions Until The Republic Period

Kürşat ÇELİK**

Geliş Tarihi: 15.10.2018/Kabul Tarihi: 31.10.2018

Öz

Palu, tarihte pek çok devletin egemenliğine girmiş Doğu Anadolu bölgesinin önemli bir mevkiinde kurulmuş bir yerleşim merkezidir. Bulunduğu konum itibarıyla Doğu Anadolu'yu, Güney Doğu Anadolu'ya bağlayan geçiş güzergâhı üzerinde yer almaktadır. Kadim bir geçmişe sahip olan Palu, tarihin her döneminde önemini korumuş ve devletlerin ele geçirmek istediği bir yer olma özelliği göstermiştir. Palu, tarihte yetiştirmiş olduğu ulema, müderris, bilim insanı, devlet adamı, gibi insan kaynağıyla da bilinmektedir. Palu'da tarihte pek çok eğitilmiş insanın yetişmiş olması Palu'nun köklü eğitim geçmişi ve kurumlarına sahip olduğunun kanıtıdır. Osmanlı Devleti'ndeki klasik eğitim kurumları olan medrese ve tekkeler Palu'da mevcuttu. Osmanlı'nın eğitim faaliyetlerinin değişim ve dönüşüm geçirdiği 19. yüzyılda Palu'da bundan etkilenmiştir. Bu çalışmada Palu'da, Cumhuriyet dönemine kadar var olan eğitim kurumları olan medrese, ibtidailer, sıbyan mektepleri, rüştiyelerin öğrenci ve öğretmen sayısı, misyoner ve gayr-i müslim okullarının tür ve sayıları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Palu, Osmanlı, Medrese, Misyoner.

Abstract

Palu is a settlement center established in an important position in the Eastern Anatolia Region, which has been dominated by many states in history. It is located on the crossing route connecting East Anatolia to South East Anatolia. Palu, which has an ancient past, maintained its importance in every period of history and has shown the characteristic of being a place that states want to capture. Palu is also known for its human resources such as ulema, müderris, scientist, statesman, and so on. The fact that many educated people have grown up in palu is proof that palu has a long-established educational background and institutions. Classical educational institutions in the Ottoman Empire, madrasahs and tekkes were present in Palu. The 19th century Ottoman educational activities underwent change and transformation. he was influenced by it in Palu in the century. In this study, the number of students and teachers, missionary and non-muslim schools in Palu, madrasahs, ibtidai the

* Bu çalışma, 11-13 Ekim 2018 tarihleri arasında Fırat Üniversitesi ev sahipliğinde düzenlenen Uluslararası Palu Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulmuş bildirinin eklemeler yapılarak genişletilmiş halidir.

** Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü Öğretim Üyesi, Elazığ kursatel@gmail.com

elementary schools, middle school and the schools of education which existed until the Republican period were investigated.

Keywords: *Palu, Ottoman, Madrasah, Missionary*

Giriş

Eğitim kurumları toplumların günümüzde olduğu gibi geçmişte de gelişmişlik düzeylerinin önemli göstergelerindedir. Palu, bulunduğu konum itibarıyla Doğu Anadolu'yu, Güney Doğu Anadolu'ya bağlayan geçiş güzergâhı üzerinde yer almaktadır. Geçmişte Diyarbakır yöresinden gelen kervanlar Palu Hükümeti'nin merkezine uğrar; Palu Hükümeti'nden Harput sancağına geçer; Harput'tan sonra Kayseri ve İstanbul güzergâhını takip ederlerdi (Karabulut 2017: 151). Palu bu yönüyle tarihin her döneminde önemini korumuş ve devletlerin ele geçirmek istediği bir yer olma özelliği göstermiştir. 1071 Malazgirt Meydan muharebesinin kazanılmasından sonra Alparslan ümera ve beylerini Anadolu'nun fethi için görevlendirmişti. Harput ve Palu çevresi 1085 veya 1087 tarihlerinde Çubuk Bey tarafından ele geçirilerek Türk-İslam hâkimiyetine girmiştir. Türk-İslam hâkimiyeti ile bölgede Müslümanlar yerleşmeye başlamıştır. Müslümanların yaşamaya başlamasıyla cami, mescit gibi dini ve sosyal yapılarda inşa edilmiştir. Bu yapılara Eski Palu Aşağı Mahallesiindeki Kındık Mescidi örnek gösterilebilir (Bakıcı 2012: 172).

1. Medrese, Cami ve Tekke

Palu'nun eğitim tarihinde medrese, cami ve tekkelerin önemli bir yeri vardır. Palu'da eğitim kurumlarının başında medreseler gelmektedir. Medrese, sözlükte "*okumak, anlamak, bir metni öğrenmek ve ezberlemek için tekrarlamak*" anlamına gelen ders (dirâse) kökünden bir mekân ismidir. Osmanlı döneminde medrese sıbyan mektebinden sonra orta, lise, yüksek- okul ve üniversite eğitimine tekabül eden, İslami kimliği sebebiyle sadece Müslümanların devam ettiği bir eğitim kurumu özelliği taşımaktaydı. Medrese programında yer alan konular ve dersleri akli ve nakli, dini ve din dışı ilimler, doğrudan ve dolaylı olarak programda okutulanlar olmak üzere sınıflandırılabilir. Medresede okutulan dersler esas itibarıyla cüz'ıyyat denilen hesap, hendese, hey'et ve hikmet dersleri; alet ilimleri (ulum-ı aliye) kabul edilen belagat (meâni, bedî, beyan), mantık, kelam, Arap sarf ve nahvi, dil ve edebiyatı dersleri; ulum-ı aliye denilen tefsir, hadis ve fıkıh derslerinden oluşmaktaydı. Derslerde belirli kitaplar takip edilirdi. Bu kitapların hemen tamamı Arapça idi, ancak eğitim dili Türkçe, eğitim metodu ise genelde tahrir tarzındaydı (İpşirli 200: 327-328). Osmanlı öncesi ve Osmanlı Dev-

leti'nin son dönemlerine kadar medreseler varlıklarını sürdürmüş olan eğitim kurumlarıdır.

Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Savaşına giderken itaatini bildirip savaşa katılan Palu hâkimi olan Cemşid Bey sultanın güvenini kazanmış ve Palu ve çevresi kendisine “*Yurtluk ve Ocaklık*” olarak verilmişti. Cemşid Bey tecrübeli bir idareci olmasının yanı sıra hayırseverliği ile de halkın takdirini kazanmış bir bey idi¹. Palu'da cami, medrese ve türbeden oluşan bir külliye inşa ettirmişti. Osmanlı dönemine ait Palu'daki en eski eğitim kurumu bu külliye içindeki Cemşid Bey Medresesidir. Bu medrese ile halkın iyi şekilde eğitilmesi sağlanacağı gibi Palu'nun eğitim seviyesi artarak Palu'nun ilim merkezi olması için büyük bir adım atılmış olacaktı. Cemşid Bey, medresenin ihtiyaçlarını karşılamak için Saraybahçe (Çınaz) köyünün tüm gelirlerini buraya vakfetmişti (Bakıcı 2012: 170). Böylelikle medresenin uzun ömürlü olmasını sağlamıştı. Cemşid Bey'den sonrada kendi soyundan gelenler Cemşid Bey veya diğer ismi ile Cemşidiyye medresesine sahip çıkmışlardı. Örneğin, Süleyman oğlu Mehmed Bey 1621 tarihli vakfiyesinde vakfın gelirlerini Mevlanâ Mehmed bin Satılmış'a bırakmış bu kişinin soyu tükenmesi halinde vakfın gelirlerini Cemşidiyye medresesine devredilmesini emretmişti (VGMA. Df. No: 582, s.151). Yine İbrahim Bey ibn Hasan Bey 1627 tarihli vakfiyesinde vakfın gelirlerini Ebubekir Ağa ibn Molla el-Hasan'a bırakmış bu kişinin soyu tükenmesi halinde vakfın gelirlerini Cemşidiyye medresesine devredilmesini emretmişti (VGMA. Df. No: 582, s.82). Yine İbrahim Bey ibn Hasan Bey 1648 tarihli başka bir vakfiyesinde vakfın gelirlerini Seyyid Mehmed oğlu Osman'a bırakmış bu kişinin soyu tükenmesi halinde vakfın gelirlerini Cemşidiyye medresesine devredilmesini emretmişti (VGMA. Df. No: 582, s.48). Yine Cemşid Bey evlâdından Yansur Bey İbni İbrahim Bey 1710 tarihli vakfiyesinde vakfın gelirlerini Abdurrahman Efendi oğlu Seyyid Halil Efendi'ye bırakmış bu kişinin soyu tükenmesi halinde vakfın gelirlerini Cemşidiyye medresesine devredilmesini emretmişti (VGMA. Df. No: 584, s.200). Yine Seyyid Mir İbrahim Seyyid Mir Süleyman 1730-31 (1143 H.) tarihli vakfiyesinde vakfın gelirlerini Hacı Şeyh İbrahim Efendi İbni Abdullah'a bırakmış bu kişinin soyu tükenmesi halinde vakfın gelirlerini Cemşidiyye medresesine devredilmesini emretmişti (VGMA. Df. No: 582, s.244). Palu Hâkimi Cemşid Bey oğlu Rüstem Bey 1764-65 (1178 H.) tarihli vakfiyesinde vakfın gelirlerini Hasan Efendi İbni Yunus Efendiye bırakmış bu kişinin soyu tükenmesi halinde vakfın gelirlerini Cemşidiyye medresesine devredilmesini emretmişti (VGMA. Df. No:

¹ Cemşid Bey hayırsever bir insan olup Palu dışında Demirkapı denilen mevkide han, tekke ve hamam ile yine Harput'ta kendi ismiyle hamam yaptırmıştı. Bkz. Yapıcı 2004: 50; Karabulut 2017: 151.

606, s.55). Cemşid beyin kurmuş olduğu vakıf ile kendinden sonra yapılan yardımlar sayesinde Cemşidiyye veya Cemşid Bey medresesi Osmanlı Devleti'nin son zamanlarına kadar eğitim vermeye devam etmiştir. 1899-90'da 27 öğrenci (Maârif Salnâmesi, 1317 H. (1899-1900 M.): 1202-1203), 1901-1902'de 31 öğrenci (Maârif Salnâmesi, 1319 H. (1901-1902 M.): 613) vardı. 1903-1904'de medresede Müderris Ahmed görev yapmaktaydı (Maârif Salnâmesi, 1321 H. (1903-1904 M.): 507).

Palu'da Cemşidiyye medresesi dışında 1765 yılında İblaşoğulları (Eblaşoğulları) ailesinden ticaretle uğraşan el-Hac Hasan bin Ali İblaş (Eblaşi) el-Palevi Efendi otuz adet dükkânını Aşağı Mahalle'de yaptırdığı İblaşiyye (Eblaşiyye) Medresesi'ne vakfetmiştir. Beş hücreden oluşan medresenin, müderris maaşı, öğrenci giderleri, sergi (halı ve kilim), su, aydınlatma ve temizlik ile görevli ücretleri için toplamda günlük 70 akçe verilmesi vakfiyede belirtilmiştir. Medresenin ilk müderrisliğini 1765-1785 yılları arasında günlük 24 akçe maaşla Kemteri Mehmet Efendi yapmış olup onun ölümü üzerine yerine 1785'de Es-Seyyid Osman Efendi geçmiştir (Karabulut 2017: 154, 156, 161). 1765 tarihinde medresenin baş müderrisliğine Şeyh Ali Sebti'nin getirildiği de bazı kaynaklarda belirtilmektedir (Karabulut 2014: 88). Osmanlı Devleti'nin son zamanlarına kadar İblaşiyye (Eblaşiyye) Medresesi vakfı varlığını devam ettirmiştir. Ancak eğitim hizmeti verip vermediği bilinmemektedir. Salname kayıtlarına göre Osmanlı'nın son dönemlerinde medrese olarak sadece Cemşid Bey Medresesi'nin adı geçmektedir. Yine kayıtlarda Palu beylerinden *Hacı İskender Bey*, muhtemelen 18. yüzyılda Murat Nehri yakınında bir medrese inşa ettirmiştir. Bu medresede günlük 25 akçe ücretle müderrislik yapan *Ahmed* 1779 yılında vefat ettiğinden yerine oğlu *Mustafa* atanmıştır (Çakar 2018:31).

Palu'daki eğitim kurumları içerisinde yer alan bir diğer kurum camilerdir. Camilerin eğitim ve öğretim mahalli olarak kullanılması geleneği Osmanlılarda da başlangıçtan beri benimsenen ve devam ettirilen bir uygulama olmuştur. Osmanlı medreselerinde mevcut odalarda (hücreler) öğrenci ikamet etmekte, medrese dershanesinde belirli dersleri görmekte, bunun dışında genel dersleri camilerde takip etmekteydi. Takrir şeklinde halka açık olarak verilen bu dersler için XVII. yüzyıldan itibaren dersiamların tayin edildiği bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına kadar aralıksız süren bu usule Cumhuriyet döneminde de devam edilmiştir (Önkal-Bozkurt 1993: 51). Osmanlı öncesi ve sonrasında Palu pek çok cami yapılmıştır. 18. yüzyılda Palu merkezinde on iki camii olduğu hurufat kayıtlarına göre tespit edilmiştir (Çakar 2018:31). 1292 H. (1875-76) tarihli Diyarbakır Vilayet Salnamesine göre Palu kazasında on dört adet cami bulunuyordu (Diyarbakır Vilayeti Salnâmesi 1292 H. (1875 -1876 M.):152-153). 1319 H. (1901-02)

tarihli Diyarbakır Vilayet Salnamesine göre ise Palu kazasının merkezinde dokuz adet cami vardı (Diyarbakır Vilayeti Salnâmesi 1319 H. (1901 -1902 M.), Zeyl Kısmı :61). Bu camiler genelde yaygın eğitim kurumları olarak hizmet vermekle birlikte dini ilimler alanında talebe yetiştirdikleri bilinmektedir.

Palu'daki bir diğer eğitim kurumları tekkelerdi. Tekkeler genel olarak, bir şeyhin yönetiminde tasavvuf eğitiminin verildiği mekân olarak tanımlanmaktadır. Tefsirden felsefeye kadar bütün ilimler medreselerde okutulmuş, tekkeler daha ziyade toplumun mânevî ve ahlâkî açıdan eğitilmesine yönelik esaslar üzerinde yoğunlaşmış kurumlar olmuşlardır. İlk tekkeler basit bir oda ve küçük bir mekândan ibaretti. Zamanla değişik mimari özellikler kazanan ve çok farklı birimleri içine alan tekke yapıları ortaya çıkmıştır. Tekkeler değişik zamanlarda ve değişik coğrafyalarda “zâviye, hankah, dergâh, ribât, âsitâne, buk'a, imaret, düveyre, savmaa, mihrap, tevhidhâne, harâbat” gibi isimlerle anılmıştır (Kara 2011:368). 1292 H. (1875-76 M.) tarihli Diyarbakır Vilayet Salnamesine göre Palu'da iki adet tekke mevcuttu. Bunlardan ilki Mevlana Halid Bağdadi'nin üçüncü halifesi olan Şeyh Ali Sebti'nin kurmuş olduğu tekkedir. Bu tekke Nakşibendiyye üzerine eğitim vermekteydi. 1883 tarihli bir arşiv kaydında tekkenin irşad ve tedris ile meşgul olduğu Diyarbakır, Harput, Erzurum, Bitlis ve havalilerinde tarikat-ı aliyeyi neşr ettikleri ifade edilmektedir. Aynı belgede tekke de yirmi kadar çocuğun eğitim gördüğü, tekyeye bağlı mürid ve dervişlerin olduğu belirtilmiştir (BOA. Y.PRK.AZJ. 7-45). Tekkenin kurucusu olan Şeyh Ali Sebti sadece Palu'da talebe yetiştirmemiş aynı zaman Çapakçur bölgesine de uğramış, o zamanlar Bingöl ve çevresinde bulunan Şeyh Abdullah Melekanî, Şeyh Ahmed el-Çanî, Şeyh Ahmed Halifanî, Kiğılı Şeyh Selim Efendi, Şeyh Süleyman el-Kurî ve Şeyh Ahmed Çapakçurî gibi zatlara ilim ve tasavvuf eğitimi vermiş olduğu bu zatlar da eğitim aldıktan sonra buldukları bölgelere geri dönmüş ve daha önceden devam ettirdikleri medrese geleneğindeki ilmi tedrisat ve irşad faaliyetlerine devam etmişlerdi (Ayiş, 2017: 73). Bu yönüyle Palu'daki Şeyh Ali Sebti'nin kurmuş olduğu tekke dini ilimlerde yetiştirmiş olduğu öğrencileriyle bir nevi bölgenin eğitim merkezi olmuştur. Şeyh Ali Sebti'nin, İbلاşiyye (Eblaşiyye) Medresesi'nde müderris olmasından dolayı bu tekke İbلاşiyye medresesinin devamı olma özelliği taşımakta ve kayıtlarda muhtemelen tekke olarak geçmektedir. Tekkenin bir diğer özelliği bölgede Nakşibendiliğin yaygınlaşmasını sağlamasıdır. 1883 tarihli arşiv kaydında tekkenin halkın yardımlarıyla ihtiyaçlarını karşıladığı ancak öğrenci sayısının artmasıyla bunun mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Bu konu ile alakalı Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 4 Mart 1893 tarihli bir belgede Mevlana Halid'in büyük halifelerinden merhum Şeyh Ali Efendi'nin Palu'da bulunan tekkesi postnişini olan oğlu Şeyh Hasan Efendi'ye maaş

bağlanması ve tekkeye mali yardım yapılması ile ilgili Sadarettin (Günümüzde Başbakanlığa denk olan kurum), Dahiliye Nezaretine yazıldığına dair bilgi mevcuttur (BOA. DH.MKT. 1-11; BOA, DH.MKT. 38-16). Bir diğer arşiv kaydında Şeyh Hasan Efendi'nin tekkenin hem şeyhi hem de medresenin müderrisi olduğu ve Şeyh Hasan Efendi'ye maaşini karşılamak üzere 300-400 kuruş arasında maaş bağlanması emredilmiştir (BOA. BEO. 190-14236). Sadarettin konu ile alakadar olması Palu'daki tekkenin ve onun şeyh ve müderrisinin devlet nazarında önemli bir konumda olduğunu göstermesi açısından dikkate şayandır. Salnamelerde kayıtlı olan diğer tekke hakkında arşiv kayıtlarında herhangi bir belgeye tesadüf edilmemiştir.

2. Sıbyan Mektepleri, İbtidâî ve Rüştîyeler

19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin eğitim anlayışında değişiklik yaşanmaya başladı. II. Mahmut eğitim işlerini düzenlemek için Meclis-i Umur-u Nâfia'yı kurdu. Sıbyan mektepleri yeniden düzenlendi, ibtidâî, rüştiye ve sultani isimleriyle yeni eğitim kurumları kuruldu. Bunlara ek olarak yeni yasal düzenlemeler yapıldı (Demir 2015:435-447). Sultan II. Abdülhamit'in saltanatında ise bu değişim daha da hızlanmakla birlikte devletin her yerinde yeni okulların açılması sağlandı. 19. yüzyılda Palu'da eğitim veren kurumların başında Palu Rüşdiyesi gelmektedir. Rüşdiyeler, ilk zamanlarda ilkokul üstü hazırlık okulu iken daha sonraları orta öğretim karakterine sahip öğrenim kurumları karakterini kazanmışlardır (Kodaman 1980:151-152). Palu Rüşdiye'sinin II. Abdülhamit'in yurdun her yerinde okul sayısının artırılması çalışmaları neticesinde kurulmuştur. Palu Rüşdiyesi ile ilgili Diyarbakır Vilayet Salnamesindeki bilgilere göre 1874 tarihinde Hüseyin Efendi bu mektebe muallim olarak tayin edilmiştir (Yıldız 2007:144). 1321 H. (1903-1904 M.) tarihli Maarif Salnamesine göre ise Rüşdiye 1297 H. (1879-80) tarihinde eğitim vermeye başlamıştır (Maârif Salnâmesi, 1321 H. (1903-1904 M.): 508). 1898-99'da 34 öğrencisi olan Rüştiyede, Muallim-i sani olarak Ahmed Efendi, Hat Muallimi olarak İsmail Efendi ile birlikte bir hizmetli olmak üzere toplamda üç görevli okulda görev yapmışlardı (Maarif Salnâmesi 1316 H. (1898-1899 M.): 1050). 1899-1900'da öğrenci sayısı 24'e düşen (Maarif Salnâmesi 1317 H. (1899-1900 M.): 1197) Rüşdiye'nin öğrenci sayısı 1903-1904'de ise öğrenci sayısı 36'ya çıkmıştı (Maârif Salnâmesi, 1321 H. (1903-1904 M.): 505). Devletin gücü nispetinde bu okulun ihtiyaçları karşılanmaya önem gösterilmişti. Örneğin, 1874'te okul için Maârif Nezareti'nden istenen risale ve kitaplar ile 1896'da Asya, Avrupa ve Afrika haritaları hemen gönderilmişti (BOA. MF.MKT. 20-26; BOA. MF.MKT. 331-38). Yine 1906'da Palu Rüşdiyesi tamire muhtaç olması sebebiyle merkezden istenen yardıma binaen 6730 kuruş tamiri için

tahsis edilmişti (BOA. BEO. 2918-218781; BOA. İ.MF. 12-48; BOA. MF. MKT. 947-27).

Tablo. I- Sultan II. Abdülhamit Döneminde Palu'da Açılan Okullar²

Sıra No	Okulun Türü	Yeri	Kuruluş Tarihi
1	Rüşdiye	Kasaba merkezinde	1297 H. (1879-1880)
2	İbtidâi	Karaçor Nahiyesinde	1313 H. (1895-1896 M.)
3	İbtidâi	Bulanık	1313 H. (1895-1896 M.)
4	İbtidâi	Karabekân Köyü	1313 H. (1895-1896 M.)
5	İbtidâi	Sivan	1313 H. (1895-1896 M.)
6	İbtidâi	Veşin (Vişin)	1313 H. (1895-1896 M.)
7	İbtidâi	Karaçor	1313 H. (1895-1896 M.)
8	Sıbyan Mektebi	Kale Mahallesi	1300 H. (1882-1883 M.)
9	Sıbyan Mektebi	Karabekân Köyü	1310 H. (1892-1893 M.)
10	Sıbyan Mektebi	Tadriş	1310 H. (1892-1893 M.)
11	Sıbyan Mektebi	Melkan	1310 H. (1892-1893 M.)
12	Sıbyan Mektebi	Gökdere (Kökdere)	1310 H. (1892-1893 M.)
13	Sıbyan Mektebi	Midek (Meydek)	1300 H. (1882-1883 M.)
14	Sıbyan Mektebi	Kürüm (Kurum)	Bilinmiyor
15	Sıbyan Mektebi	Terkan (Türkan)	Bilinmiyor
16	Sıbyan Mektebi	Hamdi	Bilinmiyor
17	Sıbyan Mektebi	Akmezra	Bilinmiyor
18	Sıbyan Mektebi	Demirci	Bilinmiyor
19	Sıbyan Mektebi	Hedan (Heydan)	Bilinmiyor
20	Sıbyan Mektebi	Ekerik (Ekrek)	Bilinmiyor
21	Sıbyan Mektebi	Hartubek	Bilinmiyor

Sultan II. Abdülhamid, eğitim ve öğretim hizmetlerinin imparatorlukta yayılmasının ancak ibtidâilerin açılması ve yeni programların bu okullarda uygulanması ile mümkün olacağı görüşünün benimsemişti. Sultan, Müslüman halkı cehaletten korumak için idadiden ziyade, okuma ve yazma ile hesaptan dört işlemi öğretecek ibtidâilere ihtiyaç duyulması, halkın çoğunluğunu teşkil eden fakir halk çocuklarının zaten üst okullara gidememesi, Müslüman çocukların misyoner ve yabancı okullara gitmesini engellemek gibi düşüncelerinden ibtidâi yatırımlarına ağırlık verilmişti (Kodaman 1980: 128-131). Bu sebeple “*Maârif Hisse-i İanesi*” adında özel bir eğitim vergisi çıkarılarak okullaşma oranının artırılması planlanmıştı. Bu politikanın sonucunda Palu'nun çeşitli yerlerinde de bu dönemde özellikle ilköğretim düzeyinde eğitim veren sıbyan ve ibtidâi mektepleri açılmıştı. Palu merkezde

² Maârif Salnâmesi, 1321 H. (1903–1904 M.): 512.

Palu İbtidâi Mektebi ile Zeyve mahallesinde Palu Dükkanönü İbtidâi Mektebi açılmıştı (Yıldız 2007:124).

Palu'da Sultan II. Abdülhamit döneminde açılan okullar geneli itibariyle ilköğretim düzeyindeki *İbtidâi* ile *Sıbyan* mektepleri idi. Sıbyan mektepleri, sabi denilen beş altı yaşındaki kız ve erkek çocukları okutmak için açılmış olan ilk tahsil müesseselerine verilen isimdir. Sıbyan mektepleri çocuklara Kur'an okutmak, namaz kılınması usullerini ve namazda okunacak ayetleri ve duaları öğretmek ve biraz da yazı yazdırmak gibi üç gaye ile kurulmuşlardı (Ergin 1977: 82). Palu'da on dört adet sıbyan mektebi kurulmuş olup bunlardan biri Palu merkezde geri kalanı ise köylerde bulunmaktaydı. İbtidâi mektebi olarak Palu'da altı eğitim kurumu bulunmaktaydı. Bunlar nüfusun yoğun olduğu köyler ile nahiyelerde yer almaktaydılar. 1903-1904'te ise merkezde iki İbtidâi olduğu kayıtlarda yer almaktadır (Diyarbakır Vilayeti Salnâmesi 1321 H. (1903 -1904 M.): 215). Arşiv kayıtlarında 1901'de Palu kazasındaki İbtidâi mektebinin ahalinin yardımıyla yeniden açıldığı ve muallimliğine Yusuf Efendi'nin atandığı kayıtlıdır (BOA. MF.MKT. 543-34). Bir diğer arşiv kaydında Palu kazasında Hamidiye İbtidâi Mektebine Yahya Efendi'nin muallim olarak atandığı bilgisi mevcuttur (BOA. MF. MKT. 1111-42). Bu bilgilere göre Palu merkezde iki adet ilköğretim düzeyinde eğitim kurumu olduğu ve bir tanesinin adının Hamidiye İbtidâi Mektebi olduğu anlaşılmaktadır. Yukarıda verilen bilgilerden Palu'da Sultan II. Abdülhamit'in eğitimde uyguladığı politika sayesinde okullaşma oranında büyük bir artışın yaşandığı tespit edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde 1875'den itibaren kurulan ve yüksekokullara öğrenci hazırlayan ve günümüzde liseye denk gelen eğitim kurumları olan idadiler Palu'da mevcut değildi. 1869 tarihli *Maârif-i Umumiyye Nizamnamesi*'ne göre idadiler nüfusu 1000 haneyi geçen yerleşim birimlerinde açılacaktı. Ancak maddi imkânsızlıklar ve öğretmen yokluğu yüzünden idadiler 1000 haneyi geçen bazı yerlerde bir türlü açılmamıştı (Öztürk 2000: 465). Bu nedenle ancak vilayet merkezlerine idadiler açılabilmişti. Diyarbakır'a 1891-92'de, Mamuratülaziz'e 1886'da idadi açılmıştı (Parmaksız 2008:62). Palulu öğrencilerin idadi eğitimi alması için Diyarbakır'daki İdadiye mektebinin yatılı kısmına iki kişilik bir kontenjan tahsis edilmişti. Böylelikle Palulu imkânı olmayan gençlerin bu yolla idadi eğitimi alması sağlanacaktı. 1894 yılında bu kontenjana Palu'dan hiçbir öğrenci müracaat etmemişti (BOA. MF.MKT. 237-51).

Palu'da eğitim işlerinden sorumlu olan bir komisyonda bulunmaktaydı. Palu Maârif Komisyonu ismiyle Müftü başkanlığında dört üyeden oluşmuştu. Komisyon üyeleri geneli itibariyle eğitimle meşgul olan kişilerden

seçilmişti. Örneğin 1312 H. (1894-95 M.) tarihli Diyarbakır Vilayet Salnamesinde Palu Maârif komisyonunda Reis Müftü Ahmed Rıfat Efendi, üye olarak Rüşdiye Muallimi Hüseyin Efendi, Banka Kâtibi Abdulkadir Efendi, Ulemeden İbrahim Efendi ve Rika Muallimi İsmail Efendi vardı (Diyarbakır Vilayeti Salnâmesi 1312 H. (1894 -1895 M.): 119).

3. Palu'da Gayr-i Müslimler ile Misyonerlere Ait Eğitim Müesseseleri

Palu'da Müslümanlardan sonra en fazla bulunan dini grup Ermenilerdi. Ermeniler de Osmanlı devletinin kendilerine tanıdığı haklardan istifade etmişlerdi. Diğer dini cemaatler gibi Ermenilerde genelde eğitimleri kendi dini kurumları olan kiliselerde vermekteydiler. Ermeniler çok eski tarihlerden itibaren Palu'da yaşamaktaydılar. 17. yüzyılda Palu'yu ziyaret eden Polonyalı Simeon'a göre sekiz adet kârgir kilise vardı. 19. yüzyılda resmi kayıtlara göre Palu'da beş adet kilise vardı. Muhtemelen bu kiliselerin tamamı Ermenilere aitti (Diyarbakır Vilayeti Salnâmesi 1292 H. (1875 -1876 M.): 152-153). Bu dönemde resmi kayıtlara göre gayri Müslimlere ait 1899-1900'da idadi türünde bir okulun olduğu ve ruhsatın Misterdi ismiyle çıkarıldığı, okulda 63 erkek öğrencinin eğitim aldığı kayıtlıdır (Maarif Salnâmesi 1317 H. (1899-1900 M.): 1202-1203). 1903-1904 tarihli başka bir kayıttan ise bu okulun rüşdiye olduğu ve 1283 H. (1866-1867)'de kurulduğu belirtilmiştir (Maârif Salnâmesi, 1321 H. (1903-1904 M.): 507). Palu Ermeni Mektebi'nde 1898'da 85, 1899'da 63 ve 1901'de 62 erkek öğrenci eğitim görmüştür (Yıldız 2007:258). Raymond Kévorkian ve Paul Paboujian "Les Armeniens" isimli kitaplarında 1914'de Palu merkez ve köylerinde Ermenilere ait 38 kilise, 2 manastır ve 26 okulun bulunduğunu ve okullarda 2050 öğrencinin eğitim gördüğünü belirtilmektedir (Kévorkian - Paboujian 1992: 407-408). Raymond Kévorkian ve Paul Paboujian verdiği rakamlara göre okula gitmeyen Ermeni çocuğunun olmadığı anlaşılmakla birlikte bu sayının abartılı olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı'nın son dönemlerinde gayr-i Müslimler kendilerine ait eğitim kurumları açtıkları bilinmektedir. Palu'daki Ermeni cemaati bu amaçla Palu'ya bağlı Habab köyünde bulunan Meryem Ana Manastırı dahilinde Habab Ermeni Yetimhanesi kurulmuştu. Bu yetimhane kaza merkezine 2,5 saat mesafedeki Habab köyünün dışında yer alıyordu. 1895 Ermeni olaylarından sonra Patrikhane tarafından tamir ve yedi oda tesis ettirilmişti. Ruhsatsız bir şekilde eğitim veren kurum birçok Ermeni çocuk toplayarak, aylık 12 lira ile işçilerinin karşılanmasına ve keşiş marifetiyle eğitim ve öğretim vermek istedi. Bu amaçla odalar yeniden düzenlenerek yemekhane, yatakhane ve dersaneler birbirinden ayrılarak adeta okul haline dönüştürülmüştü. Ancak mahalli hükümetin bu durumu haber alması üzerine bu şekilde Ermeni

yetimlere eğitim verilemeyeceği belirtilerek bu kurum kapatılmış ve ermeni yetimler farklı kurumlara sevk edilmişti (Yıldız 2007: 274-276).

19. yüzyılla birlikte Osmanlı topraklarında misyonerlerinde hızlı bir şekilde teşkilatlanmaya ve çeşitli kurumlar kurarak halkı kendi amaçları doğrultusunda kullanmaya çalıştıkları bilinmektedir. Bunlardan Amerikalı Misyonerler kendilerine misyon merkezi olarak Harput'u seçmişlerdi. Harput ve çevresinde nüfusları yüz ile beş yüz arasında değişen altmış kadar köy, Harput'a birkaç saat mesafedeydi. Bu sebeple Harput misyon merkezi olmak için çok elverişli bir yerdi. Bu etki alanına yan istasyon olarak seçilen yerler ise yine Harput'a bağlı Palu ve Malatya sancaklarıydı (Yedek 2018: 7). Amerikan misyonerlerinin çalışması sonucunda Protestan cemaatinin sayısı giderek arttı. Protestan grupları bir çatı altında toplamak için 1865'te *Harput Protestan Ermeni Kiliseleri Birliği* kuruldu (Açıkses 2003: 66, 129-131). Palu'da Ermeniler üzerine yoğunlaşan Amerikalı misyonerler çalışmalarında başarılı olmuşlardır. Bunu nüfus verilerindeki Protestan sayısının artmasından anlaşılmaktadır. Palu'da 1881'de 70 olan Protestan nüfus 1894-1895'de erkek 111 kadın 117 olmak üzere toplam 228'e ulaşmış (Yapıcı 2004: 158; Yedek 2015: 63), 1914'te ise bu sayı 166 olmuştur (Karpas 2003: 214). 1914'de bu sayının azalmasında yaşanan savaş ile meydana gelen göçünde etkisi vardır. Protestanların tarihte hiçbir zaman bulunmadıkları bir yerde nüfus olarak artış göstermeleri bölgedeki Protestan misyonerlerin yoğun olarak çalıştıklarının da kanıtıdır. Harput'taki Amerikalı Misyonerler Palu'yu sıklıkla ziyaret etmekte ve buradaki evlerde dini öğretilerini anlatmaktaydılar. Bu toplantılara bayanların katılmasını özellikle istiyorlardı. Ermenilerden herkesin okuma-yazma eğitimi alması için onları cesaretlendirmeye çabıyorlardı (Wheeler 1868: 115-117, 234). Palu'da misyonerlere ait bir yetimhane bulunmaktaydı. Yetimhane Rahip Simiyunan ve Kiğork (Kiğvork) Toracıyan tarafından idare edilmekteydi. Burada 167 yetim çocuk gece kalmakta buradan işleri temin edilmekte gündüz ise kendi okullarına gitmekteydiler. Bu çocuklar Palu'daki biri kızlara mahsus diğeri erkeklere mahsus iki erkek okuluna devam ediyorlardı. Bu yetimhane ile diğeri iki eğitim kurumunun giderleri Almanya ve Amerika'dan gönderilen yardımlar ile karşılanmaktaydı. Diyarbakır Valiliğince yapılan araştırma neticesinde bu kurumların izinsiz olduğu ve Palu kaymakamı Ali Haydar Efendinin acz ve gafletinden bu kurumların hizmet vermeye başladığı tespiti yapılmıştır. Yine araştırmada bu kurumların Harput Amerikan Ecebi Müfettişlerinin kontrolünde olduğu anlaşılmıştır. Bu araştırma neticesinde görevindeki sorumsuzluğuna binaen Palu kaymakamı görevinden el çektirilerek yerine kazanın ehemmiyetine göre bir kaymakam atanmasına karar verilmişti (BOA. DH.TMIK. 63-36; BOA. DH.MKT. 2185-83).

Palu'daki yetimhanede kapatılmıştı. Burada okuyan ve kalan çocukların Diyarbakır'da bir sanayi mektebi yapıldığı ve bunun tamamlanmasından sonra buraya gönderilmeleri de Sadarettin şifreli bir telgrafla Diyarbakır valiliğine iletilmişti. Yetimhanenin kapatılmasıyla birlikte İngiltere sefaretinden hükümete muhtıra verilmiştir. Muhtıradaki, Çüngüş ve Palu'daki yetimhanelerin sadece yemek ve barınma sağladıkları çocukların eğitimlerine mahallerindeki mekteplere gittikleri belirtilerek bu kurumların açılması talebi vardı. Merkezi hükümete gelen baskılar üzerine hükümet bu yetimhaneleri Ermeni Patriği'nin talep ve teşebbüsü üzerine kapatıldığını açıklamıştı. Ermeni Patriği de yetimhanelerde Protestan mezhebi talim ve telkini yapılmasından dolayı yetimhanelerin kapatılmasını istediklerini beyan etmişlerdi. Dış ülkelerin baskısının artması üzerine Ermeni Patriğinden Protestan yetimhanelerinin kapatılmasının Patrik'in talebi üzerine gerçekleştiğini belirten bir evrakı Hariciye nezaretine göndermeleri emredilmişti (BOA. A.MKT.MHM. 702-29). Osmanlı hükümeti bu evrakla Avrupa ve Amerikalıların yaptıkları baskılara karşı bu belgeyi delil olarak kullanıp durumu yatıştırmayı planlanmıştı. Ancak yabancı devletlerin baskısına dayanamayan Osmanlı hükümeti Çüngüş ve Palu'daki yetimhanelerin tekrardan açılmasına müsaade etmek zorunda kalmıştı. Sadaret tarafından Maârif ve Hariciye nezaretlerine yazılan resmi yazıda Amerikan yetimhanelerinin muzır faaliyetler yaptıklarının bilindiği, bu yetimhanelere rağbetin azaltılması veya ortadan kaldırılması için devlet tarafından yetim ve acizler için yetimhane yapılması ile bu çocukların eğitimi için Sanayi mektepleri yapılması gerektiği belirtilmiştir (BOA. Y.A.HUS. 399-51). Bu ifadeler Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu aczin bir nevi yansıması olmuştur. Şunu da belirtmek gerekir ki Harput Ermenileri misyonerlerin faaliyetlerine karşı Kasım 1895'de devlet merkezine gönderdikleri bir telgrafta Amerikalı misyonerlerin Ermeni evladını yoldan çıkardıklarını belirterek, Ermenilerin misyonerlerin yardımlarına ihtiyaç duymadıklarını bildirmişlerdi (Taşkın 2009:175-176). Ermenilerinde bölgedeki misyoner faaliyetlerinden rahatsızlık duydukları anlaşılıyor. Ancak, Palu örneğinde misyonerlerin Osmanlı sınırları içerisinde serbestçe hareket ettikleri tekrardan ortaya çıkmıştır. Misyonerler sadece eğitim kurumları vasıtasıyla yerel halkla bağ kurmuşlardı. Aynı zamanda çeşitli tarihlerde köy köy gezerek nakdi yardımlarda yaparak yerel halkı yanlarına çekmeye çalışmışlardı. Diyarbakır valisinin Haziran 1896'da Dâhiliye Nezaretine gönderdiği evrakta Mister Wood'un Palu kazasındaki köyleri gezdiği ve 36.102 kuruşluk yardım yaptığının tespit edildiği bu yardımların kimlere ve hangi gerekçelerle yapıldığının araştırılması istenmişti (BOA. DH.TMIK. 7-35). Yine Sadarettin, Hariciye Nezaretine gönderilen 1895 tarihli telgrafta Harput'ta bulunan Amerikalı rahipler

marifetiyle Palu'ya gönderilmiş olan yardımın bir komisyon marifetiyle dağıtılması emredilmişti (BOA. A.MKT.MHM. 688-4).

Misyonerler maddi yardım yaparak insanları kendilerine çekmenin yanı sıra şehir ve bölgedeki insanların kültür ve tarihi mirasıyla da yakından alakadar olmuşlardı. Örneğin, Almanyalı Lemans isimindeki bir şahıs Lice'ye gitmek üzere Palu'ya gelmiş ve iki gün burada kalmıştı. Lemans, Palu kalesinin kuzeyinde bir metre seksen cm. yüksekliğinde bir buçuk radde ve on cm uzunluğundaki bir kitabenin yazılarını fotoğraflamıştı (BOA. DH. ŞFR. 236-49). Bu yaşanan örnekten de anlaşılacağı üzere misyonerler sadece şehri ziyaret etmiyor bölgedeki tarihi zenginlikler hakkında da bilgi topluyorlardı.

Sonuç

Palu, Anadolu'nun ilim, bilgi, kültür ve eğitim hayatına yapmış olduğu katkılarla geçmiş ve günümüzde ön plana çıkan yerlerden biridir. Devlet bürokrasisi başta olmak üzere çeşitli alanlarda hizmet vermiş olan Palu'da yetişmiş veya Palulu pek çok şahsın varlığı Palu'da eğitime verilen önemin bir göstergesidir. Palu'da eğitime verilen önemin bir diğer işareti de eğitim kurumlarının varlığıdır. Palu'da Osmanlı döneminde kurulan ilk eğitim kurumu Palu Beyi Cemşid bey tarafından yaptırılan medresedir. Cemşid Bey medresesi, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar varlığın sürdürmüştür. Yine Hacı İskender Bey medresesi, Eblaşkiye medresesi Palu'da Osmanlı döneminde hizmet vermiş medreselerdendir. Palu'nun ileri gelenleri medreselerin uzun süre hizmet verebilmelerini sağlamak için medreselere bağlı vakıflarda kurmuşlardı. Medreselerle birlikte yaygın eğitim kurumu olarak camilerde de eğitim verilmişti. Palu'daki eğitim kurumları arasında tekkelerde yer almışlardı. Cumhuriyet dönemine kadar Palu'da iki adet tekkenin var olduğu kayıtlıdır. Bunlar içerisinde en bilineni Şeyh Ali Sebti'nin kurucusu olduğu tekkedir. Bölgede günümüzde de etkisini gösteren tekke sadece Palu için değil bölge tarihinde önemli bir yere sahip olmuştur. Burada yetişen ilim adamları Anadolu da önemli hizmetler yürütmüşlerdir.

Osmanlı Devleti'nde, 19. yüzyılla birlikte her alanda olduğu gibi eğitim alanında da değişim ve dönüşüm yaşamıştır. Bu değişimi etkileyen faktörlerin başında misyonerlerin olumsuz faaliyetleri ile devletin içindeki sorunları çözecek yetişmiş insan gücünü olan ihtiyaç gelmekteydi. Bu amaçlarla her seviyede eğitimin yaygınlaştırılmasını sağlayacak bir eğitim politikası ortaya çıktı. Özellikle Sultan II. Abdülhamid ilkokul düzeyinde okullar olan Sıbyan mektepleri ile ibtidâi okullarının açılması için seferberlik başlatmıştı. Bu politikanın tezahürü olarak Palu merkez başta olmak üzere Palu köy ve nahiyelerinde okullar açılmıştı. Bu okulların açılması ve yaşatılmasında yöre

halkı da azami destek vermişlerdi. Bu desteklerle birlikte Sultan II. Abdülhamid zamanında bir Rüşdiye, altı ibtidâi mektebi ve on dört adet sıbyan mektebi olmak üzere toplam yirmi bir eğitim kurumu açılmıştı.

Palu'da Müslümanlarla birlikte gayr-i Müslimlerde yaşamaktaydı. Bunlarda devletin kendilerine tanımış oldukları haklara binaen ibadethanelerinde eğitim almaktaydılar. 19. Yüzyıla birlikte misyonerler Palu'da faaliyet göstermeye başlamışlardı. Harput'taki Amerikalı misyonerler Harput ve çevresindeki Ermenileri Protestan yapmak için yoğun faaliyet göstermişlerdi. Bunun için sıklıkla Palu'ya gitmiş ve burada ruhsatsız yetimhane kurmuşlardı. Ermeni Patrikliği Palu'daki yetimhanenin kapatılması için devlet yetkilileri ile ortak hareket etmişlerdi. Ancak misyonerler Palu'daki faaliyetlerine devam etmişler ve bunda başarılı olmuşlardı. Yine Palu'da Ermenilere ait eğitim kurumları da Osmanlı'nın son dönemlerine kadar varlıklarını sürdürmüşlerdi. Palu, Cumhuriyet dönemine kadar müslim ve gayr-i müslimlerin eğitim kurumlarının varlıklarını sürdürdüğü bir Anadolu şehri olmuştur. İnsanlarının eğitime vermiş olduğu destekle pekçok insanı buradan yetişerek hem Osmanlı Devleti hem de Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne kazandırmış Anadolu'nun güzide bir eğitim merkezi olmuştur.

Kaynakça

1.Arşiv Kaynakları ve Salnâmeler

1.1.Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

VGM. Df. No: 582, 584, 606.

1.2.Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

DH.MKT 38-16, 28 Şaban 1310 H. (17 Mart 1893 M.).

A.MKT.MHM. 688-4, 19 Safer 1313 H. (11 Ağustos 1895 M.).

A.MKT.MHM. 702-29, 30 Ramazan 1316 H. (11 Şubat 1899 M.).

BEO. 190-14236, 13 Şevval 1310 H. (30 Nisan 1893 M.).

BEO. 2918-218781, 9 Safer 1324 H. (4 Nisan 1906 M.);

DH.MKT. 1-11, 24 Şaban 1310 H. (13 Mart 1893 M.).

DH.MKT. 2185-83, 23 Zilkade 1316 H. (4 Nisan 1899 M.).

DH.ŞFR. 236-49, 13 Mayıs 1315 R. (25 Mayıs 1899 M.).

DH.TMIK. 63-36, 15 Ramazan 1316 H. (27 Ocak 1899 M.);

DH.TMIK. 7-35, 4 Muharrem 1314 H. (15 Haziran 1896 M.).

İ.MF. 12-48, 7 Safer 1324 H. (2 Nisan 1906 M.);

- MF.MKT. 1111-42, 7 Rebiülevvel 1327 H. (29 Mart 1909 M.).
 MF.MKT. 20-26, 20 Receb 1291 H. (2 Eylül 1874 M.);
 MF.MKT. 237-51, 26 Cemaziye'l-evvel 1312 H. (25 Kasım 1894 M.).
 MF.MKT. 331-38, 27 Rebiülevvel 1314 H. (5 Eylül 1896 M.).
 MF.MKT. 543-34, 19 Şevval 1318 H. (9 Şubat 1901 M.).
 MF.MKT. 947-27, 22 Cemaziyelahir 1324 H. (13 Ağustos 1906 M.).
 Y.A.HUS. 399-51, 22 Rebiülahir 1317 H. (30 Ağustos 1899 M.).
 Y.PRK.AZJ. 7-45, 29 Zilhicce 1300 H. (31 Ekim 1883 M.).

1.3. Salnâmeler

- Diyarbakır Vilayeti Salnâmesi 1292 H. (1875 -1876 M.).
 Diyarbakır Vilayeti Salnâmesi 1312 H. (1894 -1895 M.).
 Diyarbakır Vilayeti Salnâmesi 1319 H. (1901 -1902 M.).
 Diyarbakır Vilayeti Salnâmesi 1321 H. (1903 -1904 M.).
 Maârif Salnâmesi 1316 H. (1898-1899 M.).
 Maârif Salnâmesi 1317 H. (1899-1900 M.).
 Maârif Salnâmesi, 1319 H. (1901-1902 M.).
 Maârif Salnâmesi, 1321 H. (1903-1904 M.).

2. Tetkik ve İnceleme Eserler

- AÇIKSES, E. (2003). *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara.
- AYIŞ, M. Ş. (2017). "Bingöl Hâlidî Geleneğinin Medrese Boyutu", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7-10, Bingöl, s.71-94.
- BAKICI, Y. (2012). *Kültür ve Medeniyet Şehri Palu*, Elazığ.
- ÇAKAR, E. (2018). "Hurufat Defterlerine Göre 18. Yüzyılda Palu", *Vakıflar Dergisi* 49, Ankara, 2018, s.21-41.
- DEMİR, Ş. (2015). "XIX. Yüzyıl Osmanlı Eğitim Sisteminde Yaşanan Değişim", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13, Konya, s.435-447.
- ERGİN, O. N. (1977). *Türkiye Maarif Tarihi*, 1-2, İstanbul.
- İPŞİRLİ, M. (2013). "Medrese" *DİA*, 28, İstanbul, s.327-333.
- KARA, M. (2011). "Tekke", *DİA*, 40, Ankara, s.368-370.

- KARABULUT, S. (2014). *Şeyh Ali Sebti el-Palevi*, İzmit.
- KARABULUT, S. (2017). “Palu’nun Siyasi/Ekonomik Tarihi (XIV-XVIII. Yüzyıllar Arası) ve Palu Çarşısına Dâir Vakıfname Belgesi’nin Tercümesi”, *OTAM*, 41, Ankara, s.145-168.
- KARPAT, K. (2003). *Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul.
- KÉVORKİAN, R. - PABOUJIAN, P. (1992). “*Les Arméniens dans l’Empire Ottoman à la veille du Génocide*” Paris .
- KODAMAN, B. (1980). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, İstanbul.
- ÖNKAL, A. –BOZKURT, N. (1993). “Camii” *DİA*, 7, İstanbul, s.46-56.
- ÖZTÜRK, C.(2000). “İdadi” *DİA*, 21, İstanbul, s.464-466.
- PARMAKSIZ, E. (2008). *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi Eğitim Yapıları ve Askeri Rüştüyeler*, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- TAŞKIN, Ü. (2009). “Harput’ta Amerikan Misyonuna Karşı Ermenilerin Tepkisini Gösteren 1895 Tarihli Bir Belge”, *F.Ü. Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, VI-I, Elazığ, s.171-178.
- WHEELER, C. H. (1868) *Ten Years on the Euphrates: Or, Primitive Missionary Policy Illustrated*, Boston.
- YAPICI, S. (2004). *Palu (Tarih-Kültür-İdari ve Sosyal Yapı)*, Elazığ.
- YEDEK, Ş.(2015). “Atatürk Döneminde Elazığ’ı Temsil Edenler(1920-1938)”, *Akademik Bakış Dergisi*, S.48, Mart-Nisan, Kırgızistan, s.61-79.
- YEDEK, Ş.(2018). *Elazığ’da İdari, Siyasi ve Sosyoekonomik Hayat(1923-1950)*, Ankara.
- YILDIZ, H. (2007). *Diyarbakır Vilayeti’nde Eğitim (1870-1920)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.